

De laatmiddeleeuwse crisis van de overheidsfinanciën en de financiële revolutie in Holland¹

JACO ZUIJDERDIJN

3

BMGCN | DEEL 125 - 4 | 3 - 24

The Late Medieval Crisis of Government Finance and the Financial Revolution in Holland
Historians of the Dutch Revolt have suggested that the success of the rebellious provinces can be explained by sixteenth-century financial innovations that improved the creditworthiness of the States of Holland. This article claims that this development was triggered by a severe crisis of public finance in these States at the end of the fifteenth century. An analysis of the ensuing reorganization shows that some of these innovations were first introduced as a means of crisis management. This article uncovers some of the elements that allowed the States to create provincial debt on a more structural basis after 1515, during Holland's 'financial revolution'.

In 1500 maakte Holland deel uit van de Bourgondische Nederlanden en was het een verstedelijkt, maar economisch nog niet heel belangrijk gebied. Een eeuw later was het beeld totaal anders: het gewest leidde de Opstand van de Noordelijke Nederlanden tegen Filips II (1555-1581) en stond aan de vooravond van de Gouden Eeuw. Hoe valt het succes van Holland te verklaren? Veel historici wijzen op de centralisering van de gewestelijke financiën, gedurende Hollands 'financiële revolutie' vanaf 1515.

Dit artikel gaat over het belang van gebeurtenissen die daaraan vooraf gingen, tussen 1482 en 1515. Onder Maximiliaan van Habsburg (regent tussen 1482-1493 en 1506-1515) en Filips de Schone (1493-1506) vonden namelijk opmerkelijke veranderingen plaats in het functioneren van de Staten van Holland die naadloos aansluiten bij de latere financiële revolutie. Ik zal laten zien dat het decentrale laatmiddeleeuwse financiële systeem tussen 1482 en 1515 al langzamerhand ingeruild werd voor het centrale systeem dat tijdens de Opstand en onder de Republiek werd gebruikt.

1. De opkomst van Holland

Eén belangrijke verklaring voor het succes van Holland in de zestiende eeuw die door verschillende historici naar voren is gebracht, is de ontwikkeling van de overheidsfinanciën. Die ontwikkeling zou de opstandige gewesten financieel in staat gesteld hebben zich de legers van Filips II van het lijf te houden. Dit idee is afkomstig van de Amerikaanse historicus James Tracy, die betoogde dat het gewest Holland tussen 1515 en 1565 een financiële revolutie doormaakte.² Hij doelde daarmee op een fundamentele verandering op het gebied van overheidsfinanciën, die de kredietwaardigheid van de overheid vergrootte.³ In deze periode introduceerden de Staten van Holland de zogeheten gemenelandsrenten. Mensen die over spaargeld beschikten konden dit investeren in gemenelandsrenten, die hen een jaarlijkse rente-uitkering opleverden. De spaarders konden kiezen tussen een levenslange uitkering (een lijfrente) dan wel een uitkering totdat de Staten de inleg zouden terugbetalen (een losrente). Natuurlijk liepen de investeerders daarbij kans dat de Staten de jaarlijkse uitkeringen niet konden betalen. Om dit risico af te dekken stelden de Staten zich als politiek lichaam garant voor de tijdige uitbetaling (hierop doelde men met het ‘gemeneland’). Bovendien nam het risico verder af in 1542, toen Karel V gewestelijke belastingen introduceerde waarmee de Staten de rentebetalingen konden voldoen. Hierdoor nam de populariteit van de gemenelandsrenten toe.

Tracy's ideeën zijn de afgelopen jaren onder vuur genomen, onder meer door Oscar Gelderblom en Joost Jonker. Zij stellen dat de financiële revolutie pas was voltooid toen er aan het begin van de zeventiende eeuw een secundaire markt voor VOC-aandelen opkwam, waar ook gemenelandsrenten en staatsobligaties konden worden verhandeld. In hun visie zou de secundaire markt de liquiditeit van waardepapieren hebben vergroot, waardoor deze aantrekkelijk werden voor een groot publiek.⁴

1 Het onderzoek voor dit artikel werd uitgevoerd binnen het door de Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek gefinancierde project ‘Power, Markets and Economic Development: The Rise, Organization and Institutional Framework of Markets in Holland, 11th-16th Centuries’ aan de Universiteit Utrecht. Ik dank twee anonieme referenten en mijn Utrechtse collega’s van de onderzoeksgroep ‘The Evolution of Financial Markets’ voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

2 J.D. Tracy, *A Financial Revolution in the Habsburg Netherlands: Renten and Renteners in the County of Holland 1515-1565* (Berkeley, etc. 1985).

3 Het concept ‘financiële revolutie’ is verder uitgewerkt door: R. Sylla, ‘Financial Systems and Economic Modernization’, *Journal of Economic History* 62 (2002) 277-292, 280-281.

4 O. Gelderblom en J. Jonker, ‘Completing a Financial Revolution: The Finance of the Dutch East India Trade and the Rise of the Amsterdam Capital Market, 1595-1612’, *Journal of Economic History* 64 (2004) 641-672.

Het belang van krediet voor de financiering van de Opstand is in twijfel getrokken door Wantje Fritschy. Op basis van uitvoerig archiefonderzoek toonde zij aan dat Holland na 1572 profiteerde van gewestelijke belastingen, die al onder Karel V ingevoerd waren, maar waarvan de opbrengsten aanvankelijk tegenvielen. Eenmaal in oorlog begonnen deze belastingen echter grote sommen geld op te brengen en Fritschy meent daarom dat er eerder sprake was van een belastingrevolutie dan van een financiële revolutie.⁵

Een tweede verklaring voor het succes van de Opstand benadrukt de ontwikkeling die de Staten van Holland doormaakten in de zestiende eeuw. Ook in dit verband is de oorspronkelijke hypothese afkomstig van Tracy, die aangaf dat de financiële revolutie de Staten de mogelijkheid bood om een zelfstandiger koers te gaan varen. Omdat zij Karel V toegang tot de kapitaalmarkt verschaften, konden zij verschillende privileges verwerven. Tracy werkte dit idee vervolgens verder uit: onder Karel V en Filips II ontwikkelden de Staten zich van een vertegenwoordigend orgaan tot een politiek lichaam dat moeiteloos het landsbestuur kon overnemen tijdens de Opstand.⁶

Het idee dat de Hollandse steden in de eerste helft van de zestiende eeuw steeds intensiever gingen samenwerken in de Staten van Holland is inmiddels gemeengoed.⁷ Samenwerking zou vooral ingegeven zijn door verschillende externe dreigingen, waaronder de Gelderse oorlogen, conflicten met de Hanze en de religieuze politiek van de Habsburgers. De Staten raakten steeds meer geïnstitutionaliseerd: als overlegorgaan, maar vooral ook als publiek lichaam dat in staat was belasting te heffen en publieke schuld te creëren.

Samenvattend impliceert de historiografie dat Holland door enkele fundamentele ontwikkelingen de vroegmoderne tijd binnengeloodst werd: technische verbeteringen op het gebied van publieke (en deels ook private) financiën, die in de loop van de zestiende en vroege zeventiende eeuw gestalte kregen, en de groeiende macht van de Staten van Holland.

Deze visie laat zich echter moeilijk verenigen met recente ontwikkelingen in de mediëvistiek, waar de vroege opkomst van moderne elementen benadrukt wordt. Zo zoeken verschillende auteurs de oorsprong

5 W. Fritschy, 'A Financial Revolution reconsidered: Public Finance in Holland during the Dutch Revolt, 1568-1648', *The Economic History Review* 56 (2003) 57-89, 58, 70, 76. Vergelijk de invoering van de gewestelijke belastingen: M. 't Hart, *The Making of the Bourgeois State: War, Politics and Finances during the Dutch Revolt* (Manchester 1993) 121-131.

6 J.D. Tracy, *Holland under Habsburg Rule 1506-1566: The Formation of a Body Politic* (Berkeley etc. 1990).

7 Jan Burgers heeft het idee van samenwerkende steden recent wel wat genuanceerd (J. Burgers, 'Steden in oorlog, 1506-1515', *Historisch Tijdschrift Holland* 41 (2009) 273-290).

van Hollands economische groei in de veertiende eeuw.⁸ Anderen signaleren belangrijke stappen in de ontwikkeling van de Staten van Holland onder de Bourgondische hertogen, politieke zwaargewichten die sinds 1433 de scepter zwaaiden over Holland. Onder hen verwierven de Staten bijvoorbeeld het recht op vrije vergadering, dat zij in 1477 afdwongen in het Grote Privilege van Maria van Bourgondië (1477-1482).⁹

Bovendien experimenteerde men niet alleen in Holland met gewestelijke publieke schuld: in 1485 deed men in Vlaanderen hetzelfde en in Brabant lijken er eveneens aanzetten hiertoe geweest te zijn.¹⁰ Waarom het in deze gewesten bleef bij eenmalige ondernemingen, terwijl het in Holland wel tot een structurele centralisatie van de publieke schuld kwam, is echter nog niet opgehelderd.

Deze tegenstellingen kunnen alleen opgelost worden door te kijken naar de jaren rond 1500 die door historici nogal stiefmoederlijk bedeed zijn. In dit artikel behandel ik deze periode, die gekenmerkt wordt door een verschuiving van de publieke schuld, van een hoofdzakelijk decentraal, naar een veel meer centraal systeem. De middeleeuwse wortels van het centrale

8 W.P. Blockmans, 'The Economic Expansion of Holland and Zeeland in the Fourteenth-Sixteenth Centuries', in: E. Aerts e.a. (eds.), *Studia Historica Oeconomica. Liber amicorum Herman Van der Wee* (Leuven 1993) 41-58; H.P.H. Jansen, 'Holland's Advance', *Acta Historiae Neerlandicae: Studies on the History of the Netherlands X* (1978) 1-20; B.J.P. van Bavel, 'Early Proto-Industrialization in the Low Countries?: The Importance and Nature of Market-Oriented Non-Agricultural Activities in the Countryside in Flanders and Holland, c. 1250-1570', *Revue Belge de philologie et d'histoire* 81 (2003) 1109-1165; B.J.P. van Bavel en J.L. van Zanden, 'The Jump-Start of the Holland Economy during the Late-Medieval Crisis, c. 1350-c. 1500', *The Economic History Review* 57 (2004) 503-532, 507-509; J.L. van Zanden, 'Taking the Measure of the Early Modern Economy: Historical National Accounts for Holland in 1510-1514', *European Review of Economic History* 6 (2002) 131-163. Peter Hoppenbrouwers ziet de eerste aanzetten tot economische groei zelfs al in de dertiende eeuw (P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Van waterland tot stedenland. De Hollandse economie ca. 975- ca. 1570', in: T. de Nijs en E. Beukers (eds.), *Geschiedenis van Holland I. Tot 1572* (Hilversum 2002) 103-148).

9 H. Kokken, *Steden en Staten. Dagvaarten van steden en Staten van Holland onder Maria van Bourgondië en het eerste regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk (1477-1494)* (Den Haag 1991) 93-102. Vergelijk het belang van de middeleeuwse staatsvorming ook bij R. Stein 'Stände und Staat in den Niederlanden', in: R.C. Schwinges, C. Hesse en P. Moraw (eds.), *Europa im späten Mittelalter. Politik – Gesellschaft – Kultur* (München 2006) 205-236.

10 W.P. Blockmans, *Handelingen van de leden en van de Staten van Vlaanderen. Regeringen van Maria van Bourgondië en Filips de Schone (5 januari 1477-26 september 1506) I* (Brussel 1973) 346-349; J. Hanus, *Tussen stad en eigen gewin. Stadsfinanciën, renteniers en kredietmarkten in 's-Hertogenbosch (begin zestiende eeuw)* (Amsterdam 2007) 107-108.

11 De 'Utrechtse oorlog' was een opleving van de partijstrijd tussen Hoeken en Kabeljauwen. Na de dood van Karel de Stoute trachtten Utrechtse Hoeken het Bourgondisch gezag te verwerpen. Door de nauwe banden met Hollandse Hoeken raakte ook dit gewest daarbij betrokken (A. Janse, *De sprong van Jan van Schaffelaar. Oorlog en partijstrijd in de late middeleeuwen* (Hilversum 2003) 15-30).

systeem komen vooral tijdens de Utrechtse oorlog (1481-1483)¹¹ duidelijk aan de oppervlakte te liggen in 1482, toen de Staten een enorm bedrag leenden (paragraaf 2). Zij slaagden er al snel niet meer in om de rente hierover te betalen, wat represailles en obstructie van de handel in de hand werkte (paragraaf 3). Filips de Schone zag zich daarom gedwongen om de Staten van Holland in 1497 uitstel van betaling in de vorm van een moratorium toe te staan (paragraaf 4).¹² Daarmee stuiten we op een paradox: de ervaringen met de gecentraliseerde publieke schuld waren niet positief en leidden zelfs tot uitstel van betaling. Desondanks zouden de gemenelandsrenten vanaf 1515 het voornaamste kredietinstrument van Holland worden. Ik betoog dat de problemen met de lening van 1482 de Staten dwongen om de organisatie te verbeteren (paragraaf 5). Daardoor kon men vanaf 1515 kiezen voor een meer gecentraliseerde koers (paragraaf 6).

2. De gemenelandsrenten van 1482

In de late middeleeuwen floreerde de publieke schuld. Onder invloed van de toenemende financiële eisen van vorsten gingen veel steden ertoe over om geld te lenen door de verkoop van lijf- en losrenten. In het graafschap Holland nam de renteverkoop een hoge vlucht in de vijftiende eeuw. De expansieoorlogen aan het begin van de eeuw en de burgeroorlog die uitbrak na de dood van graaf Willem VI (1404-1417) noopten de zes grote steden van Holland – Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam en Gouda – ertoe op grote schaal renten te verkopen. De opname van Holland in de personele unie van de Bourgondische hertogen in 1433 bracht een toenemende belastingdruk met zich mee, met als gevolg dat aan het einde van de eeuw alle steden en een meerderheid van de dorpen publieke schuld hadden gecreëerd.¹³

In 1482 verzocht Maximiliaan van Habsburg de zes grote steden van Holland gezamenlijk renten te verkopen ter financiering van de oorlog met Utrecht. Deze ‘collectieve publieke schuld’, waarbij verschillende steden samen de verantwoordelijkheid namen voor rentebetalingen, werd al vanaf de dertiende eeuw door de Hollandse steden toegepast.¹⁴ In 1482 bleken

12 Het moratorium is, voor zover ik weet, alleen behandeld door Meilink in diens inventaris van het archief van de Staten van Holland (P.A. Meilink, *Inventaris van de archieven van de Staten van Holland vóór 1572* (tweede druk Den Haag 1993). Ik maak in dit artikel gebruik van de tweede druk, tenzij anders vermeld.

13 C.J. Zijlderduijn, *Medieval Capital Markets: Markets for Renten, State-Formation and Private Investment in Holland (1330-1550)* (Leiden, Boston 2009) 168-175.

14 J. Zijlderduijn, ‘The Emergence of Provincial Debt in the County of Holland (13th-16th Centuries)’, te verschijnen in *European Review of Economic History* 14 (2010) 335-359. In 1482 werd wel voor het eerst de term ‘gemenelandsrenten’ gebruikt en was er ook voor het eerst sprake van actieve bemoeienis door de Staten van Holland.

▲
De rol van het geld wordt in beeld gebracht met een voorstelling van drie winkels met verkopers en klanten.

De meester van de *Ethica* van Aristoteles, 1454-1455.
Bibliothèque municipale de Rouen (foto: Thierry Ascencio-Parvy).

Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden en Gouda bereid gezamenlijk renten te verkopen¹⁵; Amsterdam was nogal huiverig voor deze constructie en koos ervoor zelfstandig renten te verkopen. Achteraf gezien was dit geen ongelukkige keuze: de stad bleef de ellende bespaard die de andere steden dankzij de verkoop van gemenelandsrenten doormaakten.¹⁶

De verkoop van gemenelandsrenten bracht maar liefst 202.046 ponden op.¹⁷ Maar het duurde niet lang voordat de steden verzuimden renten uit te keren: in 1484 konden zij de rentebetalingen zelf al niet meer opbrengen en verzochten zij landsheer Maximiliaan om toestemming voor een zesjarige belasting, waarmee gemenelandsrenten en andere renten zouden kunnen worden betaald. Hoewel de steden aanvankelijk de ambitie hadden om maar liefst 600.000 ponden te innen, bracht de heffing uiteindelijk 181.617 ponden op; de laatste termijn werd in 1486 geïnd. Een nieuwe belasting, die de steden van Noordholland overeenkwamen in 1487, stuitte op grote weerstand. Desondanks werden er ook in 1492, 1493 en 1494 nog omslagen over het gemeneland, het gewest Holland, geheven.¹⁸

Ondanks deze belastinginkomsten bleef het lastig de gemenelandsrenten te voldoen: in 1486 bespraken de Staten hoe de renten die men in Vlaanderen verschuldigd was opgebracht konden worden. Hoewel de steden er in dat jaar uiteindelijk in slaagden te betalen, bleven uitkeringen de komende tien jaar veelal uit.¹⁹

3. Belemmeringen van het handelsverkeer

Investeerders in de publieke schuld hadden verschillende mogelijkheden om publieke lichamen te dwingen hun financiële verplichtingen na te komen. Het ‘represaillerecht’ bood hen de mogelijkheid om schulden te verhalen op willekeurige leden van publieke lichamen: argeloze kooplieden werden geconfronteerd met inbeslagname van goederen en, indien dat niet mogelijk was werden zij zelfs gevangengezet. Publieke lichamen, die immers eedgenootschappen waren, moesten in dergelijke gevallen hun leden

15 Als we af mogen gaan op de gegevens uit een rekening van de stad Gouda werden de eerste renten verkocht in oktober en november 1482. Vervolgens ging men ook in maart 1483 over tot renteverkoop; alle renteverkopen worden hier onder de noemer gemenelandsrenten van 1482 geschaard (Nationaal Archief (NA), Archief van de Staten van Holland 1445-1572 (ASH), inv. nr. 1610). Niet alle steden deden even vaak mee: er zijn uitgiften bekend van vier en van vijf steden (NA, ASH, inv. nr. 98, f. 3v.).

16 Kokken, *Steden en Staten*, 228-229.

17 NA, ASH, inv. nr. 102; Tracy, *A Financial Revolution*, 58 noot 99.

18 Kokken, *Steden en Staten*, 229.

19 *Ibidem*, 230-232.

bijstaan en met geld over de brug komen. De geestelijkheid had nog een ander alternatief: het canoniek recht voorzag in het kerkelijk interdict, dat de uitvoering van de mis opschortte en zo het hele religieuze leven stillegde.²⁰ Dit gevreesde pressiemiddel werd weleens toegepast. Onder de kopers van de gemenelandsrenten bevond zich bijvoorbeeld een bisschop van Tesarien.²¹ Toen deze net als de andere renteniers naar zijn jaarlijkse uitkering kon fluiten, greep hij hard in. Althans, in een rekening maken vier steden gewag van de ‘ressen ende andere bezwaarnissen’ waar zij mee geconfronteerd waren. Wat er wordt bedoeld met ‘ressen’ is onduidelijk, maar het lijkt erop dat de bisschop met een interdict heeft bedreigd: hoe valt anders te verklaren dat hij erin slaagde om de steden ertoe te bewegen de achterstallen ineens terug te betalen, terwijl de andere renteniers over een periode van 22 jaar gecompenseerd zouden worden, zoals we verderop zullen zien?²²

Toch grepen renteniers in de vijftiende eeuw meestal naar het represailrecht. In 1496 stond het water de Leidenaren zelfs zozeer aan de lippen dat zij de hulp van Filips de Schone inriepen, claimend dat het risico met represailles geconfronteerd te worden zo groot was dat zij nauwelijks buiten de stadsmuren durfden te gaan en als gevangenen in hun eigen stad waren.²³ Dat de situatie nijpend was blijkt ook uit een ordonnantie die het Amsterdamse stadsbestuur in 1497 afkondigde. Zij constateerde dat de schuldenproblematiek veel Hollanders ervan weerhield op reis te gaan om de Amsterdamse markten te bezoeken. Om de handel op gang te brengen verstrekke het stadsbestuur een vrijgeleide aan eenieder die Amsterdam zou willen bezoeken, ‘voer allen schulden, die den steden schuldich mogen zijn’.²⁴ Dankzij deze maatregel liepen vreemdelingen geen risico in Amsterdam aansprakelijk gesteld te worden voor de schulden van hun thuisstad.

Het represailrecht hinderde het economisch verkeer. Publieke lichamen die al moeite hadden om renten uit te betalen, dreigden door krimpemde handel met afnemende belastinginkomsten en wegtrekkende poorters te maken te krijgen – ontwikkelingen die de tijdige uitbetaling van renten alleen maar moeilijker zouden maken.²⁵ De gemenelandsrenten

20 Zijderduijn, *Medieval Capital Markets*, 29, 160.

21 Wie achter deze naam schuilgaat valt helaas niet te achterhalen.

22 NA, ASH, inv. nr. 98. Om de bisschop ineens te compenseren was een gemenelandsomslag nodig die 700 Rijns gulden opbracht.

23 F. van Mieris (ed.), *Handvesten, privilegiën, octroyen, rechten en vryheden...* (Leiden 1759) 417; Zijderduijn, *Medieval Capital Markets*, 74-75, 92-93.

24 J.C. Breen (ed.), *Rechtsbronnen der stad Amsterdam* (Den Haag 1902) 339.

25 E. Sewalt, ‘Atterminatie ende staet. De rol van het landsheerlijk gezag bij de ondercuratelestelling van de stad Haarlem in de late middeleeuwen’ (doctoraalscriptie Haarlem 1994, beschikbaar in het Noord-Hollands Archief) 61-63; Zijderduijn, *Medieval Capital Markets*, 92-93.

droegen hier in sterke mate aan bij: de collectieve verantwoordelijkheid die de steden op zich hadden genomen leidde ertoe dat kooplieden het risico liepen om in grote delen van de Lage Landen met represailles geconfronteerd te worden.²⁶

Deze problematiek blijkt duidelijk uit een overzicht van de gemenelandsrenten die de steden verschuldigd waren, en de achterstallen daarop, dat in opdracht van de Staten werd opgesteld in 1500, in een poging orde te scheppen in de financiën.²⁷ Deze bron geeft onder meer aan welke renteniers erin geslaagd waren om een deel van hun renten uitbetaald te krijgen – dat gebeurde meestal met behulp van represailles. Wanneer we naar het aandeel van Dordrecht kijken zien we 25 renteniers, van wie er vier renten hadden ontvangen. Onder de renteniers bevond zich onder meer de stad Den Bosch, die twee renten bezat en de kerkfabriek van de Sint Jan, eveneens in Den Bosch. Het wekt weinig verbazing dat het Bossche stadsbestuur met harde hand ingreep toen rentebetalingen uitbleven. Geheel conform de collectieve publieke schuld (vijf Hollandse steden stonden gezamenlijk garant voor de rentebetalingen) waren niet alleen Dordtenaren het slachtoffer van represailles: ook de waren van de Leidse koopman Claes Jacobsz. werden door de Bosschenaren in beslag genomen ter compensatie voor de gederfde inkomsten. Voor ons verhaal is van belang dat Claes vervolgens niet naar de Leidse burgemeesters stapte, maar naar de gewestelijke belastingontvanger, Thomas Bueckelaer, die hem compenseerde uit de gemenelandsomslagen.²⁸

Het stadsbestuur van Den Bosch paste ook andere tactieken toe: zo werden de Dordtenaren Willem van Colster en zijn zuster Liesbeth het slachtoffer van een soort economische oorlogvoering. Dit tweetal had een rente gekocht van de stad Den Bosch, die het principe ‘oog om oog, tand om tand’ hanteerde en de rentebetaling opschortte. Immers, als Dordrecht Bossche renteniers niet betaalde, waarom zou Den Bosch dan wel Dordtse poorters betalen? Wederom sprong de ontvanger Thomas Bueckelaer in de bres voor de benadeelden en schoot hij de renten voor. Ook de poorters van andere steden werden trouwens getroffen door de Bossche maatregelen: de renten die enkele Haarlemmers op Den Bosch hadden werden evenmin uitbetaald.²⁹

Uit het overzicht van de gemenelandsrenten blijkt duidelijk dat de ontvanger Thomas Bueckelaer een belangrijke rol speelde: hij compenseerde Hollanders die het slachtoffer waren geworden van represailles en opschorting van rentebetalingen. Naast een collectieve schuld was er dus ook een collectieve kas die werd gebruikt om de problemen waar de steden mee te maken kregen

26 NA, ASH, inv. nr. 103: '[...] dat velen van den rentiers bynnen de voirs. elff jaeren hen van zekeren jaerschaeren hebben doen betalen bij arrestacien, vanghenissen van persoenen ende goeden van den ingelandender voors. onser landen van Holland ende Vrieslant [...]'].

27 NA, ASH, inv. nr. 98.

28 NA, ASH, inv. nr. 98, f. 7v.

29 *Ibidem*.

glad te strijken. Deze kas werd van tijd tot tijd bijgevuld met behulp van gemenelandsomslagen – en dat had vaak een ad hoc karakter, getuige de betaling aan de bisschop van Tesarien.

4. Het moratorium voor de Staten van Holland van 1497

In Holland was er aan het einde van de vijftiende eeuw sprake van een ware golf aan moratoria: Dordrecht, Haarlem, Leiden, Amsterdam en Gouda ontvingen uitstel van betaling, waardoor de inwoners van deze steden niet langer beslaglegging op lijf en goed riskeerden. In de meeste gevallen ging het om een eenmalige maatregel, die de steden de mogelijkheid bood de financiën op orde te brengen en na een paar jaar de rentebetalingen weer te hervatten. Haarlem en Leiden gingen echter tot diep in de zestiende eeuw gebukt onder een zware schuldenlast en ontvingen regelmatig moratoria; Leiden ontving er zelfs achttien tussen 1494 en 1574.³⁰

Over deze moratoria zijn we redelijk goed ingelicht. Faillissementsaanvragen door Emmen en Wormerveer aan het begin van de twintigste eeuw brachten de rechtshistorici Hamaker en Prins ertoe deze geruchtmakende evenementen in verband te brengen met de staatsrechtelijke geschiedenis van de late middeleeuwen. Vooral Prins keerde zich tegen de mogelijkheid gemeenten failliet te verklaren, omdat dit zou betekenen dat een curator de plaats van de gemeenteraad zou moeten innemen ‘belast met het beheer en de vereffening van den faillieten boedel’.³¹ Sindsdien is er sprake van een langzaam uitdijende literatuur over de schuldenlast van de Hollandse steden.³²

30 W. Downer, ‘De financiële toestand van de stad Leiden omstreeks 1500’ (onuitgegeven manuscript beschikbaar in het Regionaal Archief Leiden) 17; Zuiderduijn, *Medieval Capital Markets*, 91-95, 118-120.

31 I. Prins, *Het faillissement der Hollandsche steden. Amsterdam, Dordrecht, Leiden en Haarlem in het jaar 1494, uit de wordingsgeschiedenis van den Nederlandschen Staat* (Amsterdam 1922) 8; H.G. Hamaker, ‘De stad Leiden in staat van faillissement’, *Verslagen en mededeelingen van de vereniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht* 3 (1898) 181-207.

32 E. Dijkhof, ‘“Omme de meeste schade metter mynstere te verhueedene”. Lijf- en erfrenten in Gouda’, *Skript* 7 (1985) 20-29; E. Dijkhof, ‘Goudse renten’ (ongepubliceerd manuscript, beschikbaar in de Groene Hart Archieven te Gouda); Sewalt, ‘Atterminacie ende staet’; H.W. Dokkum en E.C. Dijkhof, ‘Oude Dordtse lijfrenten’, in: L.M. VerLoren van Themaat e.a. (eds.), *Oude Dordtse lijfrenten. Stedelijke financiering in de vijftiende eeuw* (Amsterdam 1985) 37-90, 87-88; Downer, ‘De financiële toestand van de stad Leiden omstreeks 1500’; J.D. Bangs, ‘Hollands Civic Lijfrente Loans (XVth Century): Some Recurrent Problems’, *Publication du centre europeen d’études Burgondo-Médianes* 23 (1983) 75-82.

Wat bij een eerste blik op de literatuur opvalt, zijn de verschillende termen die gebruikt worden om de moratoria mee aan te duiden. Zo spreken Hamaker en Prins van het faillissement van de Hollandse steden in de late middeleeuwen. Er was echter geen sprake van ‘een algemeen beslag op de goederen van een schuldenaar ten behoeve van zijn gezamenlijke schuldeisers’, maar van een moratorium, surseance, of uitstel van betaling, waardoor ‘een schuldenaar gedurende enige tijd niet tot de betaling van schulden kan worden gedwongen’.³³

Het laatmiddeleeuwse moratorium verschilde natuurlijk van het huidige: de literatuur over de Nederlandse rechtsgeschiedenis maakt melding van een groot aantal voorlopers van uitstel van betaling en van vele verschillende vormen.³⁴ Ik maak gebruik van de tweedeling die door Wulf wordt aangehouden tussen het ‘algemene moratorium’ dat wel bij natuurrampen werd verstrekt, en het ‘speciale moratorium’ dat aan individuen en publieke lichamen werd verstrekt.³⁵ Een goed voorbeeld van het eerste type komt uit Amsterdam, dat in 1452 werd getroffen door brand en van de Bourgondische hertog Filips de Goede een algemeen moratorium ontving.³⁶ Het tweede type werd veelal verleend aan publieke lichamen die gebukt gingen onder een zware schuldenlast. De precieze condities waaronder dit speciale moratorium werd verleend verschilden echter nogal; de stelling van Schaap dat dit type moratorium borgstelling vereiste en dat de crediteuren moesten instemmen met deze maatregel, wordt niet door alle bronnen gestaafd. Soms werden er curatoren aangesteld die moesten voorkomen dat de wanbetalers vrijelijk over hun kapitaal konden beschikken. In Haarlem en Leiden had de landsheer rond 1500 curatoren aangesteld, die toezicht hielden op de stadsfinanciën, natuurlijk tot groot verdriet van de lokale magistraat. De andere steden ontvingen echter een moratorium zonder dat zij onder toezicht geplaatst werden.³⁷

33 J.B. Huizink, *Insolventie* (vierde druk; Deventer 2002) 2. Dat er geen sprake was van faillissementen werd ook al opgemerkt door Downer.

34 S.J. Fockema Andreae en L.J. van Apeldoorn (eds.), *Inleidinge tot de Hollandsche rechts-geleerdheid beschreven bij Hugo de Groot II* (vierde druk; Arnhem 1939) 333-336.

35 R. Wulf, ‘Moratorium’, in: A. Erler e.a. (eds.), *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte 3* (Gießen 1984) 667-673. Schaap meende dat het ‘algemene moratorium’ aan collectieven werd toegekend en het ‘speciale moratorium’ aan individuen (H.P. Schaap, ‘De rescriptio moratorio juis hodierni. Surseance van betaling’, *Nieuwe bijdragen voor regtsgeleerdheid en wetgeving* 8 (1882) 244-276, 410-473, 273).

36 Prins, *Het faillissement van de Hollandsche steden*, 28; F. van Mieris (ed.), *Chronologisch register op het vervolg van het groot charterboek...* (Utrecht 1859) 80; P. Scheltema, *Inventaris van het Amsterdamsche Archief 1* (3 delen; Amsterdam 1866-1874) 75-76. De Blécourt en Fischer noemen rampspoed niet als conditie voor het verlenen van de surséance aan particulieren (A.S. de Blécourt en H.F.W.D. Fischer, *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht* (zevende druk; Groningen, Jakarta 1959) 326).

37 Schaap, ‘De rescriptio moratorio juis hodierni. Surseance van betaling’, 273-276; Sewalt, ‘Atterminacie ende staet’, 63-64.

Een laatste term die hier enige uitleg behoeft, is de ‘staat’, een lijst van voorwaarden die de autoriteiten verbonden aan een moratorium, met als doel de betrokkenen te dwingen werk te maken van de schuldsanering.³⁸ In het moratorium van 1497 heet dit ‘staet ende ordonnantie’.

In 1497 verzochten gedeputeerden van de Staten Filips de Schone om bijstand.³⁹ De lijfrenten en losrenten die in 1482 verkocht waren vanwege de oorlog met Utrecht – op jaarbasis 15.340 ponden en 16 schellingen van 40 Vlaamse groten – en de renten die de Hollanders verschuldigd waren aan de hertog van Saksen vanwege het beleg van Montfoort⁴⁰ – 15.000 gulden – hadden tot grote problemen geleid.⁴¹ Uit vrees voor represailles zagen vele kooplieden af van handelsreizen, aldus de gedeputeerden, en zij verzochten de hertog om bijstand.⁴²

Alvorens gehoor te geven aan dit verzoek, liet Filips door zeven raadsheren nagaan hoe de situatie in Holland precies was. Zij dienden na te gaan hoe de schulden gedelgd konden worden: ‘[...] ten minsten quietse ende laste van onssen voors. ondersaten ende tot meesten oorboor ende proffite van den gheenen die in die voors. renten ende sculden toebehooren’. De raadsheren lieten zich uitvoerig informeren door deskundigen, die een advies uitbrachten dat na langdurig overleg en het aanbrengen van wijzigingen overgenomen werd. Uiteindelijk vaardigde Filips op 17 juli 1497 een ‘staat’ uit die zowel betrekking had op de schuldenlast als de belastingen die de overheid en de Staten kort tevoren waren overeengekomen.⁴³

De ‘staat’ bestond uit een aantal maatregelen ter schulddelging; het moratorium was er slechts één van.⁴⁴ De grote steden kregen daarnaast

38 Sewalt, ‘Atterminacie ende staet’, 63-64.

39 Het is niet helemaal duidelijk of dit de eerste ‘staat’ is die de Staten van Holland ontvingen: een bron uit 1487 maakt melding van een ‘staet van omtrent tnegentich duysent onlancx gemaect’ (NA, ASH, inv. nr. 97).

40 Stadhouder-generaal hertog Albrecht III van Saksen (1464-1500) was namens Maximiliaan als militair commandant actief. Hij streed onder meer tegen Filips van Kleef, waarvoor hij in 1492 een bedrag van 60.000 ponden toegezegd kreeg (Kokken, *Steden en Staten*, 220).

41 Daarnaast maakt de bron gewag van schadevergoedingen van 420.000 gulden die militaire commandanten, kasteelheren en rentmeesters nog eisten ten gevolge van de oorlog met Utrecht. De stadhouder en raad van Holland zouden later uitspraak doen over deze eisen.

42 NA, ASH, inv. nr. 102, f. 24. Haarlem ontving in 1492 al een moratorium dat ook al voorzag in collectieve schulden aangegaan met de andere vijf grote steden (Sewalt, ‘Atterminacie ende staet’, 129).

43 NA, ASH, inv. nr. 102, f. 24v.-25. Vergelijk datering idem f. 32.

44 Hamaker, ‘De stad Leiden in staat van faillissement’, 183. Het meest uitgebreide voorbeeld is de 28 punten tellende ‘staat’ die Leiden in 1504 ontving, en waarin de landsheer uitvoerig ingaat op de stedelijke financiën. Haarlem (1492) en Amsterdam (1494) verwierven slechts een moratorium; van enige verdere vereisten geformuleerd in een ‘staat’ was geen sprake (Hamaker, ‘De stad Leiden in staat van faillissement’, 189-207; Sewalt, ‘Atterminacie ende staet’, 127-130; Prins, *Het faillissement der Hollandsche steden*, 35-39).

toestemming om een deel van de opbrengsten van een belasting, die de komende vier jaar geïnd zou worden, te gebruiken voor het afbetalen van de schulden. Van de totale opbrengst van 240.000 gulden mochten zij de eerste twee jaar 46.100 gulden gebruiken en de laatste twee jaar 36.686 gulden. Filips zou zeven regionale ontvangers aanstellen, die erop toe moesten zien dat de bede werd opgebracht en de steden het hen toegezegde deel zouden ontvangen.⁴⁵ Daarnaast dienden de Staten van Holland afspraken te maken met de renteniers over de afbetaling van de schulden: de achterstallen dienden zij in jaarlijkse termijnen over de komende 22 jaar weg te werken.

Het moratorium zelf is als veertiende punt aan het einde van de ‘staat’ vermeld. Zolang het van kracht was mochten de Hollanders ongehinderd reizen in de landen van Filips de Schone: de hertog ordonneerde dat degenen die gearresteerd werden vanwege de stedelijke schuldenlast ontslagen zouden worden van rechtsvervolging. Interessant is de bepaling dat het moratorium zal geschieden

[...] niet teghenstaende oeck dat die brieven van verbande ende constitutie vande voors. renthen off die obligatien brieven van den sculd inhouden generael ende perticulier renonciatie in wat manieren het zij ofte wesen mochte.

Hiermee wordt bedoeld op de ‘willige condemnatie’, een formule die steevast in rentebrieven is opgenomen, en waarin de debiteur belooft af te zien van ‘juridische trucs’ – zoals het moratorium – om onder de contractuele verplichtingen uit te komen.⁴⁶

Bovendien reorganiseerde de hertog in de ‘staat’ de collectieve verantwoordelijkheid voor schuld. In de plaats van de vijf grote steden werden zeven kwartieren verantwoordelijk gesteld, niet langer collectief, maar ieder voor een deel van de publieke schuld⁴⁷:

Item dat men die van den eender steede off quartier van onsser voors. landen noch de inwonenden ende inghesetenen van dien niet en sal moghen aenspreken arresteren noch vervolghen voir die portie van den anderen steden ende quartieren voors.⁴⁸

45 Meilink, *Inventaris*, xxi.

46 De Blécourt en Fischer, *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht*, 260.

47 De steden en kwartieren waren Dordrecht en Zuid-Holland; Haarlem en Kennemerland; Delft, Den Haag, Haagambacht, Vlaardingen, 's Gravenzande en Delfland; Leiden en Rijnland;

Amsterdam, Amstelland, Waterland, De Zeevang, Gooiland, Purmerend en Purmerland; Gouda, Rotterdam, Schiedam, het Land van Arkel, Heusden en het Land van Heusden, Schieland, Schoonhoven en het Land van Schoonhoven; Westfriesland (NA, ASA, inv. nr. 102, f. 26).

48 NA, ASA, inv. nr. 102, f. 29v.

De gordiaanse knoop waarin de grote steden verstrikt waren geraakt werd hiermee ontward: steden die het waarschijnlijk relatief goed deden, zoals Dordrecht, Delft en Gouda, hadden niet langer te lijden onder de hopeloze gevallen Haarlem en Leiden. Tegelijk werden de renteniers wel verder beknot in hun mogelijkheden compensatie te zoeken voor geleden schade: renteniers schoten er immers niets mee op dat nu ook de inwoners van een groot aantal Hollandse dorpen hoofdelijk aansprakelijk gesteld werden voor gemenelandsrenten. Dorpelingen waren veel minder reislustig dan stedelingen, zodat de kans om een dorpeling tegen het lijf te lopen en te laten arresteren klein was. De rechten van de renteniers, die zwart op wit stonden in de rentebrieven, werden dus door de landsheer met de voeten getreden. Pas in de loop van de zestiende eeuw zouden de mogelijkheden om met hulp van de landsheer eenzijdig aan de voorwaarden van contracten te tornen ingeperkt worden: de Instructie voor het Hof van Holland uit 1531 voorzag schuldeisers van enkele rechten die zij voordien niet hadden.⁴⁹

5. De financiële revolutie in vijftiende-eeuws perspectief

Wat leert deze voorgeschiedenis ons nu over de financiële revolutie? Volgens Meilink was de ‘staat’ van 1497 opgesteld als een grootschalige reorganisatie van de overheidsfinanciën – een bewering die hij overigens niet verder uitwerkte.⁵⁰ Het is aanlokkelijk hem te volgen en in het moratorium de blauwdruk van de financiële revolutie te zien. Een dergelijke lezing gaat echter te ver: de insteek van het moratorium was immers vooral crisisbestrijding. Filips de Schone voorzag de Staten van Holland van handgrepen waarmee zij de publieke schuld konden saneren. Anderzijds geeft deze bron wel degelijk inzicht in de toenmalige problemen, in het feit dat men die destijds onderkende en in de oplossingen die daarvoor aangedragen werden.

De Staten van Holland als publiek lichaam

De reactie van de Staten op de schuldenproblematiek lijkt te bevestigen dat zij van meet af aan de publieke schuld op zich hadden genomen. Het waren immers de gedeputeerden van de Staten van Holland die in 1497 naar Filips de Schone stapten, en niet de vertegenwoordigers van de vijf direct betrokken steden:

49 Fockema Andreae en Van Apeldoorn, *Inleidinge tot de Hollandsche rechts-geleerdheid beschreven bij Hugo de Groot II*, 334-335. Vergelijkbare maatregelen werden getroffen in de Plakkaten van 1544 en 1579. Het lijkt niet al te gewaagd te veronderstel-

len dat deze inperkingen van de macht van de landsheer van invloed zijn geweest op het succes van de gemenelandsrenten.

50 Meilink, *Inventaris*, 80.

Alzoe die ghedeputeerde van den staten van onssen lande van Hollandt ende Vrieslandt, tot veele ende diversschen stonden ons verthoent ende te kennen ghegeven hebben, die groote ende zware sculden ende lasten die zy over langhen jaren ghehadt ende ghedraghen hebben.⁵¹

Daarmee lijken de Staten al in 1497 als publiek lichaam geopereerd te hebben.⁵²

Een andere aanwijzing voor de institutionalisering van de Staten van Holland is hierboven al besproken. De gemenelandsrenten die in 1482 verkocht werden, waren op naam gesteld van vijf grote steden. Het moratorium maakt echter duidelijk dat deze renten misschien nominaal op dit vijftal rustten, maar in feite de verantwoordelijkheid van de Staten van Holland waren. Hoe valt anders te verklaren dat in 1497 de verantwoordelijkheid voor de renten werd verplaatst van de vijf grote steden naar zeven kwartieren, waardoor de publieke schuld kwam te liggen op de gehele Hollandse bevolking?

In dit opzicht is het ook interessant dat Amsterdam, dat in 1482 niet meedeed aan de collectieve publieke schuld, ineens opduikt in de 'staat'. Betekent dit dat de renten die Amsterdam zelfstandig had verkocht in 1482 nu ook onder de gemenelandsrenten werden gebracht, door de regio's Amstelland, Waterland, De Zeevang, Gooiland, Purmerend en Purmerland verantwoordelijk te maken voor de uitbetaling? Of nam Amsterdam zelfs een deel van de betaling van de gemenelandsrenten op zich? Hoe het ook zij, de 'staat' reorganiseerde de publieke schuld door een groter aantal mensen verantwoordelijk te maken.⁵³

De publieke schuld van de Staten bestond echter niet alleen uit de gemenelandsrenten, maar ook uit andere schulden. In 1490 verklaarden de Staten dat zij Albrecht van Saksen een lijfrente van 3.000 Andriesgulden schuldig waren. Voor deze rente droegen de Staten en inwoners van Holland verantwoordelijkheid.⁵⁴ Daarnaast begonnen mr. Jan Duyck en Robbrecht Annocque in 1490 een procedure tegen de zes grote steden van Holland 'in den name van den gemeenen lande van Hollant' vanwege een bedrag dat zij nog tegoed had-

51 NA. ASH, inv. nr. 102, f. 24.

52 Uit de 'staat' blijkt duidelijk dat de gemenelandsrenten van 1482 op het hele gewest rustten, wat trouwens ook al werd vermoed door James Tracy (J.D. Tracy, 'The Taxation System of the County of Holland during the Reigns of Charles V and Philip II, 1519-1566', *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek* 48 (1985) 71-117, 73).

53 Dat ook Amsterdam zich niet helemaal had weten te onttrekken aan schulden die waren aangegaan door het gemeneland blijkt uit een keur uit 1492,

waarin de vroedschap verklaart poorters bij te zullen staan die te maken krijgen met represailles 'om des princes schulden ofte des lants schulden ofte andere saken van gelijcke' (Breen, *Rechtsbronnen van Amsterdam*, 275).

54 NA. ASH, inv. nr. 104. De lijfrente was gevestigd op 'hun personen en goederen, alsmede die van de onderzaten in Hollant en Vrieslant [Westfriesland]' (P.A. Meilink, *Inventaris van de archieven van de Staten van Holland vóór 1572* (Den Haag 1929) 271-272).

den vanwege de Utrechtse oorlog.⁵⁵ Dat jaar komen we bijvoorbeeld ook een kwitantie tegen, die door Floris van Alkemade was vergeven aan Jan Stalpert, ‘clerck ende rekening houdende van de wapeninge’ voor het gemeneland, waaruit blijkt dat het de stad Leiden een aanzienlijk bedrag schuldig was.⁵⁶

Al met al lijken de Staten van Holland al in de periode 1482-1515 op te treden als publiek lichaam dat gebruik maakte van zijn rechtspersoonlijkheid om publieke schuld te creëren. Deze constatering is van belang voor het debat over de ontwikkeling van de Staten van Holland: enkele belangrijke stappen werden blijkbaar al voor de financiële revolutie gezet. Wim Blockmans heeft in dit verband al eens gesuggereerd dat het Groot Privilege van Maria van Bourgondië van 1477 een belangrijke stap was in de ontwikkeling van het vertegenwoordigend orgaan.⁵⁷ De ontwikkelingen die Tracy waarnam in de zestiende eeuw kunnen dan beschouwd worden als de verdere verfijning van de organisatie van de Staten.⁵⁸

Gemenelandsomslagen

Eén van de belangrijkste aspecten van de financiële revolutie is de introductie van belastingen die de Staten van Holland zelfstandig konden heffen. Dit principe was niet helemaal nieuw: al in de veertiende eeuw kregen steden die collectieve publieke schuld creëerden de beschikking over landsheerlijke belastingen, waarmee zij renten konden betalen.⁵⁹ Ook in 1482 was hier aanvankelijk sprake van: de gemenelandsrenten werden voldaan uit verschillende belastinginkomsten die Maximiliaan ter beschikking stelde aan een ontvanger in dienst van de Staten. Er was echter één groot verschil met de ‘nieuwe middelen’, die in 1542 werden geïntroduceerd: in 1482 mochten de vijf grote steden nog niet geheel zelfstandig belastingen heffen, maar kregen zij tijdelijk de beschikking over belastingen toegewezen. Volgens Meilink werden deze belastingen dan ook ‘ongeregeld geheven’.⁶⁰ Desondanks ging het soms om aanzienlijke bedragen, die in de periode 1484-1494 vrijwel altijd (deels) werden aangewend om schulden en publieke schuld te betalen.⁶¹

Deze constructie maakte de vijf steden natuurlijk afhankelijk van de grillen van de landsheer. Het lijkt geen twijfel dat dit leidde tot problemen met rentebetalingen: na veelal langdurige onderhandelingen kwamen de landsheer en de vijf grote steden in het gunstigste geval een meerjarige omslag overeen, of een eenmalige omslag, of helemaal niets, zodat de renten door de armlastige steden moesten worden betaald.

55 NA. ASH, inv. nr. 1702. Vergelijk de schulden van de Staten in 1495 ook met NA. ASH, inv. nr. 1609.

56 NA. ASH, inv. nr. 1606.

57 A.G. Jongkees, ‘Het Groot Privilege van Holland en Zeeland (14 maart 1477)’, in: W.P. Blockmans (ed.), 1477. *Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden*

(Kortrijk-Heule 1985) 184; Kokken, *Steden en Staten*, 93-102.

58 Tracy, *Holland under Habsburg Rule*.

59 Zijderduijn, *Medieval Capital Markets*, 86-88.

60 Meilink, *Inventaris*, 77.

61 Kokken, *Steden en Staten*, 221 tabel 15B.

Er zijn verschillende aanwijzingen dat er inderdaad sprake was van ad hoc beleid. Zo lijkt het erop dat de Staten in de periode 1481-1497 gedurende een aantal jaren geen omslagen geheven hebben. En als er gemenelandsomslagen werden geheven, waren dit aanvankelijk ook steeds weer verschillende typen belasting. Wat verder opvalt, is de grote verscheidenheid aan namen en functies die we tegenkomen wanneer we kijken naar degenen die verantwoordelijk waren voor het innen van de gemenelandsomslagen.⁶²

Het is goed mogelijk dat dit gebrek aan structuur ertoe geleid heeft dat gemenelandsrenten soms niet konden worden uitbetaald. Daarom kwam men volgens Meilink in 1497 tot een fundamentele herziening van de financiering van de gemenelandsrenten: de Staten kregen de beschikking over jaarlijkse belastinginkomsten, de schildtalen. Volgens de 'staat' zouden zij daar de komende 24 jaar de rentebetalingen mee mogen voldoen en in de praktijk inden de Staten deze zelfs tot in 1558.⁶³ Het gevolg was dat er één belastingtype voor een langere periode werd geïnd door één functionaris in dienst van de Staten van Holland. Het ligt voor de hand om te veronderstellen dat deze reorganisatie de praktijk van de rentebetalingen sterk heeft verbeterd. Of men in 1497 al voor ogen had om de gemenelandsrenten blijvend op deze manier te organiseren is onduidelijk, maar het heeft er wel alle schijn van dat de ervaringen met deze methode zo goed waren dat men er tijdens de financiële revolutie op voortborduurde.

Tenslotte gaf het moratorium van 1497 ook een impuls aan de organisatie van de Staten. Terwijl zij aanvankelijk belastingontvangers met tijdelijke contracten aanstelden, maakte de terbeschikkingstelling van de schildtalen het volgens Meilink mogelijk om de ontvanger van de gemenelandsomslagen, Thomas Bueckelaer, een vaste aanstelling te geven.⁶⁴ James Ward merkte eveneens op dat er al vroeg sprake was van een ontvanger van de gemenelandsomslagen die in dienst was van de Staten, of in ieder geval in dienst zou moeten zijn van de Staten.⁶⁵

62 Meilink, *Inventaris*, 61-64, 77-84.

63 De Staten hadden al eerder controle gehad over middelen, vanaf 1452 tot 1480, in de vorm van zogenaamde 'toeslagen en overschotten op de bedden'. Deze werden door de rentmeester aan de ridderschap en steden uitgekeerd, of eenvoudigweg weggestreept tegen de belastingen die de steden betaalden (Meilink, *Inventaris*, xvii-xviii).

64 De Staten hadden sinds 1480 een 'advocaat van den lande' in dienst, die de Staten vertegenwoordigde in juridische zaken, en werd betaald uit de omslagen op het land. Deze advocaat nam

aanvankelijk ook de taak van 'rentmeester van het gemeneland' waar (J.P. Ward, *The Cities and States of Holland (1506-1515): A Participative System of Government under Strain* (z.p. 2001) 51; Kokken, *Steden en Staten*, 71-90).

65 Deze bevindingen stroken niet met die van James Tracy, die de opkomst van belastingontvangers in dienst van de Staten later in de zestiende eeuw plaatst (Ward, *The Cities and States of Holland*, 52; Meilink, *Inventaris*, xx; Tracy, *A Financial Revolution*, 87-88).

6. Kiezen tussen twee kwaden

De gemenelandsrenten van 1482 droegen bij aan een zware crisis van de overheidsfinanciën. Desondanks maakten de Staten na 1515 structureel gebruik van deze financieringstechniek. Om deze schijnbare paradox te begrijpen is het noodzakelijk om kort in te gaan op het belangrijkste alternatief voor de gemenelandsrenten: renten die sinds de dertiende eeuw werden verkocht door individuele publieke lichamen.

In 1497 bestonden er twee financiële systemen. Het decentrale systeem dat gedurende de late middeleeuwen veelvuldig werd gebruikt, behelsde dat steden en dorpen zelfstandig publieke schuld creëerden. Het centrale, dat hierboven uitvoerig is besproken, werd veel minder vaak toegepast. Beide systemen vertoonden forse scheuren: vooral de grote steden slaagden er niet in renten uit te betalen, ongeacht of deze door henzelf of door het gemeneland waren verkocht. Tijdens de onderhandelingen voorafgaand aan de verlening van het moratorium moest landsheer Filips de Schone daarom waarschijnlijk kiezen tussen twee kwaden. Hij kwam vooralsnog tot een compromis: de reorganisatie voorzag in de verschuiving van de verantwoordelijkheid van de vijf grote steden naar zeven regio's.

Desondanks zijn er aanwijzingen dat de voorkeur steeds meer bij het gecentraliseerde systeem kwam te liggen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een grootschalige landsheerlijke enquête naar de draagkracht van de Hollandse steden en dorpen, de *Informacie* van 1514, met als doel tot een nieuwe lastenverdeling te komen. Dit onderzoek bracht onder meer aan het licht dat veel steden en dorpen zuchtten onder een schuldenlast – iets waar de overheid zich grote zorgen om maakte. In 1515 reageerde Karel V op de onderzoeksresultaten door in een plakkaat te verordonneren dat steden en dorpen alleen nog met landsheerlijke toestemming publieke schuld zouden mogen creëren.⁶⁶

Het is niet moeilijk om in te zien wat Karels bezwaren zouden kunnen zijn geweest: veel meer nog dan zijn voorgangers stond de landsheer een centralisatiepolitiek voor waarmee hij zijn inkomsten hoopte te vergroten. Het decentrale systeem van publieke schuld beantwoordde daar natuurlijk helemaal niet aan: individuele steden verkochten renten op verzoek van de landsheer, of op eigen initiatief, zonder dat er sprake was van enige controle. Indien Karel toekomstige financiële crises wilde voorkomen was het noodzakelijk om te centraliseren.

66 R. Fruin (ed.), *Informacie op den staet, faculteyt ende gelegenheit van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant...* (Leiden 1866) 621.

Bovendien zou centralisatie de onderhandelingen over renteverkopen vergemakkelijken. Hoewel besprekingen met de Staten in de zestiende eeuw geenszins soepel verliepen – de verdragingsstactieken van de gedeputeerden deden de landvoogden regelmatig in woede ontsteken⁶⁷ – was het natuurlijk gemakkelijker om te onderhandelen met het vertegenwoordigend lichaam dan aparte afspraken te maken met allerlei steden.

Daarnaast hebben de Staten wellicht ingezien dat het middeleeuwse systeem buitengewoon inefficiënt was: de *Informacie* van 1514 maakte duidelijk dat vele tientallen steden en dorpen actief waren op de kapitaalmarkt – en meestal met één en hetzelfde doel: de landsheer van fondsen voorzien.⁶⁸ Het zal de Staten niet zijn ontgaan dat centralisatie in de vorm van gemenelandsrenten schaalvoordelen bood. De hele organisatie van renteverkoop en rentebetalingen kon worden vereenvoudigd door alle werkzaamheden door enkele functionarissen in dienst van de Staten te laten afhandelen – met als belangrijkste gevolg dat renten op tijd werden uitbetaald, zeker wanneer daarvoor ook gewestelijke belastingen gebruikt konden worden.⁶⁹ Bovendien betekende centralisatie dat de steden en dorpen niet langer hoefden te concurreren op de kapitaalmarkt – wat de rentevoet opdreef – maar als één blok konden opereren. Bijkomend voordeel was dat er relatief waardevolle renten konden worden verkocht, waardoor het aantal renteniers beperkt kon worden en de onkosten verder naar beneden konden worden gebracht. Tenslotte beperkte centralisatie gesteggel tussen de grote steden over de publieke schuld.

In het licht van de financiële crisis is het begrijpelijk dat men in 1515 koos voor centralisatie. De schuldenlast verschoof van individuele publieke lichamen naar de Staten: Manon van der Heijden constateerde al eerder dat met de uitgifte van gemenelandsrenten de renteverkoop door individuele steden afnam.⁷⁰ Terwijl rentebetalingen in de vijftiende eeuw nog ongeveer 60% van de stedelijke uitgaven uitmaakten, daalde dit in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw naar 10%-30% in Dordrecht, Haarlem en

67 Vergelijk de praktijk van bedonderhandelingen: S. ter Braake, *Met recht en rekenschap. De ambtenaren bij het Hof van Holland en de Haagse Rekenkamer in de Habsburgse Tijd (1483-1558)* (Hilversum 2007) 183-184.

68 Zuiderduijn, *Medieval Capital Markets*, 168-175.

69 Tracy, *A Financial Revolution*, 58, 109. Vergelijk de situatie in de zeventiende eeuw M. 't Hart, 'Public Loans and Moneylenders in the Seventeenth Century Netherlands', in: *Economic and Social History in the Netherlands 1* (Amsterdam 1989) 119-140, 119-120; Gelderblom en Jonker, 'Completing a Financial Revolution', 666.

70 M. van der Heijden, *Geldschietters van de stad. Financiële relaties tussen stad, burgers en overheden 1550-1650* (Amsterdam 2006) 112-118 en in het bijzonder 113.

71 Van der Heijden, *Geldschietters van de stad*, 277, 279; P. Nagtegaal, 'Stadsfinanciën en stedelijke economie. Invloed van de conjunctuur op de Leidse stadsfinanciën 1620-1720', *Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek* 52 (1989) 96-147, 118.

July.

1560.

PLVS FVLTRE

CAROLVS QVINTVS
IMPERATOR
MAX. PA-
TER PATRIE
FELIX
SEMPER
AVGVSTVS

Leiden.⁷¹ De steden stopten trouwens niet helemaal met renteverkopen: voor de financiering van lokale aangelegenheden bleef men publieke schuld creëren.⁷² Toen de Staten er tijdens de eerste jaren van de Opstand niet langer in slaagden voldoende fondsen te werven, en publieke lichamen weer meer op zichzelf aangewezen waren, betraden individuele publieke lichamen trouwens wel weer wat vaker de kapitaalmarkt.⁷³

Een analyse van de gebeurtenissen in de periode 1482-1515 maakt dus duidelijk dat de financiële revolutie niet helemaal uit de lucht kwam vallen. De crisis van de overheidsfinanciën was de *prime mover* die de landsheer en steden dwong om over te gaan op de structurele centralisatie van publieke schuld, en de bezwaren die zij hiertegen hadden te laten varen.⁷⁴ De centralisatie verliep niet zonder slag of stoot: zo duurde het nog lang voordat ook Amsterdam overtuigd was van de voordelen van dit ‘collectieve alternatief’. Desondanks kan de periode 1482-1515 beschouwd worden als een scharniermoment: het zwaartepunt van de publieke schuld verschoof van de steden en dorpen naar de Staten. Deze verschuiving was vooral gericht op crisisbestrijding en het herstellen van de kredietwaardigheid van de ‘publieke sector’.

Terwijl James Tracy de geldhonger van Karel V opvoert als de voornaamste beweegreden voor de eerste stappen in de financiële revolutie, laat dit artikel zien dat er ook een ‘voortraject’ bestond dat werd gekenmerkt door een crisis van de overheidsfinanciën die ingrijpende hervormingen noodzakelijk maakte. Dit lijkt een belangrijk – zo niet het belangrijkste – motief achter de centralisatie geweest te zijn. Wanneer we ervan uit gaan dat dit motief in Vlaanderen en Brabant in mindere mate aanwezig was, biedt deze

◀ Keizer Karel V afgebeeld met zijn hand in een geldbeurs. Het lijkt alsof de keizer om zijn hals niet de bekende Gulden Vliesketen draagt maar – misschien een grapje van de maker van de afbeelding – nog een tweede geldbeursje. Het portret staat in een tariefboekje uit 1560, getiteld ‘Ordonnantie, statuyt ende permissie der K.M. vanden gouden ende silveren penningen, cours ende ganck hebbende over alle zijne landen van herwaerds over, gepubliceert int jaer M.D. achtenveertich den XVII. Julij’. Geldmuseum, Utrecht.

72 M. 't Hart en M. Limberger, ‘Staatsmacht en stedelijke autonomie. Het geld van Antwerpen en Amsterdam (1500-1700)’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 3 (2006) 36-72, 60.

73 J.D. Tracy, ‘Keeping the Wheels of War Turning: Revenues of the Province of Holland 1572-1619’, in: G. Darby (ed.), *The Origins and Development of the Dutch Revolt* (Londen, New York 2001) 133-149; G. Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming. De grenssteden Gorinchem en Doesburg tijdens de geboorte-eeuw van de Republiek (1570-1680)* (Amsterdam 2006).

74 De bezwaren van landsheer en steden worden uitgebreid geanalyseerd in Zuiderdijn, ‘The Emergence of Provincial Debt’.

interpretatie bovendien een verklaring voor het uitblijven van centralisatie in deze gewesten.⁷⁵ Tenslotte is het duidelijk geworden dat de wortels van de zestiende-eeuwse innovaties liggen in de late vijftiende eeuw, gedurende de turbulente regeringsperiodes van Maximiliaan en Filips de Schone.⁷⁶ Daarmee komt het idee van een financiële revolutie, die middeleeuwen en nieuwe tijd nadrukkelijk van elkaar zou onderscheiden, op losse schroeven te staan. ◀

Jaco Zuijderduijn (1976) studeerde middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit Leiden. In 2007 promoveerde hij aan de Universiteit Utrecht op het proefschrift *Medieval Capital Markets: Markets for Renten, State Formation and Private Investment in Holland (1300-1550)* (Leiden, Boston 2009). Zijn belangstelling gaat uit naar economische en financiële geschiedenis, de geschiedenis van overheidsfinanciën, politieke economie en het financiële beheer van huishoudens voor 1800. Vanaf eind 2009 combineert Zuijderduijn zijn baan als post-doc bij de sectie Sociale en Economische geschiedenis (UU) met de functie senior onderzoeker bij het Geldmuseum in Utrecht. Recente publicaties: C.J. Zuijderduijn, 'The Emergence of Provincial Debt in the County of Holland (Thirteenth-Sixteenth Centuries)', *European Review of Economic History* (verwacht in 2011) en Jaco Zuijderduijn, 'Het lichaam van het dorp. Publieke schuld op het Hollandse platteland rond 1500', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 5 (2008) 107-132. Email: c.j.zuijderduijn@uu.nl.

75 Hoewel sommige steden in de Zuidelijke Nederlanden, zoals Den Bosch, ook een moratorium ontvingen in de jaren negentig van de vijftiende eeuw, lijkt het er toch op dat de problemen in Holland veel ingrijpender waren en hervormingen strikt noodzakelijk maakten.

76 En zelfs eerder, zoals ik elders heb betoogd (Zuijderduijn, 'The Emergence of Provincial Debt').

‘Ouvrez l’histoire’. Revolutionaire geschiedenispolitiek in de Zuidelijke Nederlanden (1792-1799)¹

BRECHT DESEURE

25

‘Ouvrez l’histoire’. Revolutionary Historical Politics in the Southern Netherlands (1792-1799)

Based on speeches given by revolutionary administrators in Antwerp and Brussels during the French period, this article investigates the uses of the past in official revolutionary discourse. The revolutionary conception of liberty – based on a break with the past and a return to mankind’s original state of natural freedom – was diametrically opposed to the historically grounded Brabantine understanding of liberty. Yet in practice, elements of the native historical culture were subtly integrated into the official discourse. At a national level, the cherished myth of the Belgians as defenders of freedom was invoked to enhance the revolutionary claim. At the local level, parallels were even drawn between the revolutionary intervention and specific episodes of local urban history, thus making the revolutionary message more recognizable for the population. These findings provide greater nuance to the existing picture of the French discourse as firmly anti-historical and unadjusted to local circumstances.

BMGCN | DEEL 125 - 4 | 25 - 47

Vryheid versus Liberté

Het einde van de achttiende eeuw was een periode van diepgaande politieke tegenstellingen in de Oostenrijkse Nederlanden. Vanaf het einde van de jaren tachtig deden sterk tegengestelde visies over de staatsopvatting en de legitimiteit van het gezag zich gelden. In dit debat was een belangrijke rol weggelegd voor het verleden. Aan de basis van de onderscheiden politieke zienswijzen lagen zowel verschillende opvattingen over het statuut van het

1 Dank aan de leden van het Centrum voor Politieke Geschiedenis (Universiteit Antwerpen) en de anonieme referenten voor hun commentaar op eerdere versies van deze tekst.